

REFLEXE V PŘÍPADOVÝCH STUDIÍCH

MACH Petr, ČR

Resumé

Příspěvek se zabývá využitím případových studií v profesní přípravě budoucích učitelů. Případové studie se používají při výuce oborových didaktik v učitelských studijních programech. Studenti komplexně řeší zvolené nebo zadané didaktické situace v modelovém simulovaném prostředí. Pro rozvoj profesních kompetencí je důležitá fáze analýzy videozáznamu realizované studie. Komplexní analýza není námětem příspěvku. Příspěvek zaměřuje především na sebereflexi a na sebevnímání. Z výsledků výzkumu vyplývá, že objektivní sebevnímání je pro většinu studentů velkým problémem.

Klíčová slova: případová studie, učitelské kompetence, sebereflexe, pedagogický výzkum

REFLECTION IN THE CASE STUDIES

Abstract

The Contribution focuses on the use of case studies in training of future teachers. The case studies are applied during the teaching process of subject didactics in study programs for future teachers. Students deal with all-embracing selected or assigned didactic tasks in model or simulated situations. Stage of videotape analysis, carried out the study, is important for the development of teacher competences. All-embracing analysis is not topic of contribution. It is mostly focused on a self-reflection and a self-perception of students. The research arrives to an interesting conclusion. Objective self-perception is a big problem for majority of the students.

Key words: case study, teacher competences, self-reflection, pedagogic research

Úvod

Kvalitní příprava budoucích učitelů je v současných podmínkách těžko realizovatelná. Odborná stránka učitelské profese je naplňována v bakalářském stupni studia. Navazující magisterské studium by pak mělo poskytovat především pedagogickou, psychologickou a didaktickou složku jejich profesního profilu. Prakticky tři semestry výuky nedávají dostatečný prostor pro zvládnutí potřebných učitelských kompetencí. Již řadu let proto využívám při výuce oborových didaktik metodu případových studií didaktických situací. Inspiraci jsem našel v publikaci K. Mersetha [1]. Moje pojetí studie umožňuje komplexní a kreativní řešení krátkých obsahově a procesně uzavřených částí (situací) didaktické jednotky (hodiny). Realizace případových studií neprobíhá v reálném prostředí škol, ale v simulovaném prostředí. Nejčastěji jde o učebny nebo odborná pracoviště fakulty. Studie lze však realizovat i v přírodním prostředí. Simulace je nejpatrnější v rolích žáků. Student učitelského programu v roli „učitele“ učí své spolužáky, kteří vystupují v rolích „žáků“ dané školy, předmětu, třídy. Průběh studie je zaznamenávám videokamerou. V podstatě jde o druh mikrovyučování (microteaching a videoteaching). V současné terminologii lze použít pojem videostudie. Častěji se pojem videostudie spojuje s pedagogickým výzkumem založeným na analýze videozáznamů celých vyučovacích hodin.

Případové studie (videozáznamy) umožňují dobře dokumentovat a analyzovat komplexní pedagogické a didaktické jevy a děje také v průběhu didaktických situací. Jsou založeny na komplexním zpracování didaktické situace v podobě prekonceptu (úvodní fáze

studie). V analytické fázi studie lze podrobně rozebírat strukturu předvedené výuky. Provádět víceúrovňovou analýzu procesů vyučování a učení (v rovině školy, předmětu a jejich aktérů). Pomocí případové studie lze přesně zohledňovat obsahovou, didaktickou a interakční stránku výuky (didaktické situace).

1. Studie didaktické situace

Případové studie jsou založeny na řešení konkrétních didaktických situací. Didaktická situace je chápána jako krátkodobá uzavřená interakce mezi učitelem a žákem (případně mezi žáky). Prioritní je obsah situace. Dle obsahu můžeme situace dělit na kognitivní – obsahem situace je konkrétní učivo, vědomosti, znalosti. Situace ale mohou být i afektivního nebo senzomotorického charakteru. Vzhledem k zvolenému charakteru situace, tedy zvolené škole, předmětu a učivu, si student vybírá nejvhodnější metody, vybírá organizaci výuky (organizační formy), vytváří a zajišťuje si potřebné prostředky (pomůcky).

Případová studie má čtyři základní fáze a jednu následnou individuální fázi:

- a) Příprava didaktické situace. Student vytváří prekoncept - v písemné podobě formuluje podmínky didaktické situace, vybírá si výukové metody, organizační formy a prostředky, komunikační nástroje. Odhaduje chování a reakce svých žáků i své vlastní, promýšlí dosažení potřebného klimatu. Tím si rozvíjí hlavní odborné, pedagogické a psychologické kompetence své profese.
- b) Druhá fáze je realizační. Didaktická situace je realizována v simulovaném prostředí (neprobíhá tedy ve skutečné třídě). Kolegové studenta hrají role žáků dané školy, třídy. Musí se vcítit do jejich psychiky, mentální úrovně, chování i odborných znalostí. Kamera zachycuje všechny podstatné činnosti učitele i žáků.
- c) Třetí je fáze analýzy a sebereflexe. V této fázi se nejvíce uplatňuje metakognice. Student se na základě sebehodnocení snaží postihnout všechny důležité okamžiky své role učitele (v pozitivním i negativním smyslu). Souběžně probíhá hodnocení ostatních účastníků studie - kolegů v rolích žáků i hodnocení edukátora. Výsledky se pak analyticky porovnávají a konfrontují s pořízeným videozáznamem. Tato fáze je velmi náročná především pro studenta. Proto se jí budu v další části více věnovat. Její výsledky výrazně ovlivňují úspěch celé případové studie, i další profesní rozvoj studenta.
- d) Čtvrtá fáze je opět individuální záležitostí studenta. Na základě výsledků předchozí analýzy upravuje student svůj původní koncept studie. V případě větších nedostatků v předvedené situaci musí student původní prekoncept přepracovat. Vznikne tak postkoncept případové studie. Nejdůležitější součástí postkonceptu je písemné vyjádření sebereflexního hodnocení studenta. Student tak slovně vyjadřuje sebeuvědomění svého didaktického vystoupení a analytickou interpretaci projekce svých zážitků, činností a získaných zkušeností.
- e) Pátou fází studie lze nazvat „postreflexe“. Studenti v ní s odstupem jednoho semestru porovnávají svá pedagogická vystoupení s případovými studiemi a analyzují přínos případových studií pro jejich profesní rozvoj a rozvoj didaktických kompetencí. Tentokrát již pracují s reflexí svého reálného pedagogického působení ve skutečných školách.

2. Komplexní analýza

Případové studie didaktických situací neslouží jen k vytváření a rozvoji důležitých učitelských kompetencí. Využívám je i jako empirický nástroj ke zkoumání širších

didaktických jevů. Základní metody výzkumu, které používám, jsou pozorování, transkripce a analýza videozáznamů, dotazníková metoda, řízený rozhovor a spontánní výpovědi respondentů. Do analýzy bylo zařazeno celkem sto videozáznamů případových studií didaktických situací. Analýzu jsem prováděl ve dvou úrovních. V rovině makroanalýzy a v rovině mikroanalýzy.

Předmětem makroanalýzy je (uvedu jen nejdůležitější kategorie): výběr fáze hodiny (do které je didaktické situace zařazena), volba dominantní formy výuky, volba dominantní metody výuky, používání technických výukových prostředků (prezentační a interaktivní techniky), používání pomůcek, přístrojů a dalších prostředků výuky, práce s časovou dimenzí, práce s cílem, odborná úroveň, jazyková úroveň, motivace, práce s chybou, přínos pro rozvoj profesních kompetencí a několik dalších méně významných kategorií. Podrobně je komplexní analýza zpracována v publikaci Mach, Janíková [2].

Dále se budu věnovat mikroanalýze záznamů studií. Zaměřuji se především na rychle se měnící interakce mezi „učitelem“ a „žáky“ (mezi „žáky“). V průběhu realizační fáze probíhají sociálně psychologické stavy, kdy dochází k oscilaci mezi systémovým a situačním řešením v návaznosti na odborně předmětové, didaktické a vnější kontexty. Ty se zviditelňují především ve způsobu komunikace a ve volbě komunikačních nástrojů. Důležitou součástí mikroanalýzy je autodiagnostika. Snažím se dovést studenty v roli „učitele“ k tomu, aby dokázali *zpracovat* všechny zpětnovazební informace o své činnosti a činnostech žáků z průběhu případové studie. *Zpracování* znamená analýzu, vyhodnocení, ztotožnění nebo odmítnutí, hledání jiného řešení a následné zobecnění atd. Studenti se tak učí efektivně využívat sebereflexi.

3. Sebereflexe v případové studii

Odborné zdroje uvádí několik koncepcí sebereflexe v pedagogické činnosti. Pro můj účel je nejvhodnější koncepce, kterou uvádí J. Smyth [3]. Využívám všechny jeho čtyři fáze:

- popisnou (prekoncept a realizace studie)
- vysvětlující (analytická část)
- konfrontující (analýza a srovnání s videozáznamem)
- rekonstruktivní (postkoncept).

Využití videozáznamu pro účely sebereflexe je známá již od poloviny osmdesátých let minulého století. Používala se v Holandsku v psychologii pod názvem videotrénink interakcí (VTI). Sebereflexe je velice náročná činnost jak pro studenta „učitele“, tak i pro všechny další přímé účastníky studie (edukátora, kolegy studenta v rolích „žáků“). Je nezbytně nutné nastavit pozitivní sociální klima založené na důvěře, respektu, objektivitě, ochotě naslouchat, snaze pomoci.

Pro účely sebereflexe (obecněji i mikroanalýzy) používám standardní výzkumnou metodiku (pozorování, řízený rozhovor, videozáznam a jeho analýza, výpovědi a jejich písemné záznamy). Využívám také metodu projekce. V odborných pramenech není tento způsob projektivní metody v těchto souvislostech příliš zmiňován. Student „učitel“ při ní provádí konfrontaci vnitřní představy o svém výkonu, zvládnutí role atd. se svým zaznamenaným obrazem. Pro studenty je většinou velmi obtížné konfrontovat své mnohdy sebevědomé ideální „já“ s „chybujícím já“ na videozáznamu. V analýze osobních výpovědí se často objevují formulace typu: „*To že jsem řekla?*“; „*Takto se ale já přece nechovám*“; „*To bych nikdy neudělala*“.

Ve většině případů se výstupy sebereflexe týkají používaných komunikačních nástrojů (verbálních i neverbálních). Nejčastějšími nedostatky jsou:

- o časté užívání parazitních výrazů, anakolut
- o nedokončená sdělení
- o nesprávná skladba vět (kladení tázacích zájmen na konec věty)
- o nevhodná gestika a mimika
- o minimální využívání prostoru třídy (proxemika)
- o nesoulad verbálního a neverbálního projevu atd.

Časté jsou i chyby v obsahu sdělení, nesprávný výklad pojmů, faktické chyby i gramatické chyby v písemném projevu.

Ze závěrů reflexe pak vyplývá, že 89 % probandů v průběhu realizační fáze studie naprosto nekontroluje a tedy ani nekoriguje svůj jazykový projev, 60 % probandů nedokáže efektivně korigovat svoji činnost - chování, pohyb po učebně, gesta, mimiku, nedokáže rychle reagovat na rušivé chování žáků atp. Soustřeďují se především na věcnou stránku interakce. Analýza rozhovorů a písemných výpovědí potvrzuje předchozí závěry. Většina respondentů (studentů) má obavy z facilitačního stylu vyučování a tomu odpovídajícímu způsobu komunikace. Mají obavy z nadměrné empatie, z přílišné otevřenosti vůči žákům. Opačný direktivní styl je pro 66 % respondentů určitou obranou před vlastní nedokonalostí, i před nevhodným chováním žáků. Jen ve výjimečných případech si studenti ve fázi sebereflexe uvědomují problematičnost direktivního stylu komunikace. Uvedu výpověď jedné studentky (záznamový arch č. 63): „*Až do absolvování případové studie jsem byla přesvědčena, že učitel, který mluví, zároveň i učí. Po rozboru mé případové studie na fakultě (mé i mých spolužáků) a po prvních dnech mé výstupové praxe si myslím, že více než učitel by měli mluvit a pracovat žáci*“.

Závěr

Z výzkumu vyplývá, že případové studie určitě výrazně přispívají k vytváření klíčových pedagogických dovedností u studentů. Uvedené závěry mají pouze dílčí charakter, nelze je zobecňovat. Výzkum dále pokračuje pod hlavičkou projektu studentské grantové soutěže na ZČU v Plzni „Způsoby komunikace ve výuce a jejich psychodidaktické aspekty“ s číslem SGS-2012-074. Projekt bude ukončen v prosinci tohoto roku a poskytne ještě prostor pro další zkoumání.

Literatura

- 1 MERSETH, K. K. The early history of case-based instruction: Insights for teacher education today. *Journal of Teacher Education*, 1991, 42(4), 243-249. EJ 438 532.
- 2 MACH, P., JANÍKOVÁ, R. Analysis of the Case Studies Video Recordings. *Computer and Information Science*, 2012, roč. 5, č. 6, s. 98-104. ISSN: 1913-8989.
- 3 SMYTH, J. Teachers' work and the politics of reflection. *American Educational Research Journal*, 1992, Vol. 29, 267-300.

Lektoroval: **doc. PaedDr. Antonín Roják, CSc.**

Kontaktní adresa:

Petr Mach, PaedDr. CSc.

Katedra matematiky, fyziky a technické výchovy, Fakulta pedagogická ZČU v Plzni,

Klatovská 51, 306 14 Plzeň, ČR

tel. +420 377 636 500,

e-mail: pmach@kmt.zcu.cz